

Деякі питання відшкодування моральної шкоди юридичній особі

Писарева Е. А.¹, Буравська А.А.²

Опубліковано	Секція	УДК
30.10.2023	Право	347.511

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14223418>

Анотація. Стаття присвячена дослідженню окремих питань відшкодування моральної шкоди юридичній особі, а саме переліку явищ, у яких полягає моральна шкода юридичної особи, взаємозв'язку відшкодування моральної шкоди юридичній особі та фізичній особі, яка пов'язана з юридичною управлінськими чи фінансовими інтересами, або яка має до неї інше безпосереднє відношення. Актуальність досліджуваного питання зумовлена значенням юридичних осіб у житті людини та суспільства, необхідністю формування єдиної позиції щодо відшкодування моральної шкоди юридичним особам для забезпечення ефективного захисту їх немайнових прав та удосконалення національного законодавства.

У статті проаналізовано судову практику на прикладі розгляду справи щодо питання відшкодування моральної шкоди юридичній особі, яка чотири рази переглядалася Верховним Судом. На основі такого аналізу зроблено наступні висновки: обставини, пов'язані з відшкодуванням моральної шкоди, завданої юридичній особі та її керівнику підлягають окремому розгляду, відшкодуванню, доказуванню, дослідженню та оцінюванню; фізична особа має право на відшкодування моральної шкоди, яка полягає у душевних стражданнях, які виникли у зв'язку з завданням моральної шкоди юридичній особі, з якою вона пов'язані управлінськими чи фінансовими інтересами, або має до неї інше безпосереднє відношення; моральна шкода, завдана юридичній особі, досліджується без врахування душевних страждань її керівника/іншої пов'язаної особи, адже дослідженню підлягає саме явище, яке завдало такої шкоди. У статті запропоновано внести зміни до ч. 2 ст. 23 Цивільного кодексу України, де передбачити перелік явищ, у яких полягає моральна шкода для юридичних осіб, а також закріпити право фізичних осіб на відшкодування моральної шкоди, завданої душевними стражданнями, які виникли через завдання моральної шкоди юридичній особі, з якою такі фізичні особи пов'язані управлінськими чи фінансовими інтересами, або мають до неї інше безпосереднє відношення.

Ключові слова: шкода, моральна шкода, юридична особа, фізична особа, керівник юридичної особи, відшкодування моральної шкоди, захист порушених прав, ділова репутація.

¹ кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного права і процесу Донецького національного університету імені Василя Стуса, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9706-1739>

² здобувач освітнього ступеня «Магістр», юридичний факультет Донецького національного університету імені Василя Стуса, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8214-3889>

Some issues of compensation of moral damage to a legal entity

Annotation. The article is devoted to the study of separate issues of compensation for moral damage to a legal entity, namely, the list of phenomena in which moral damage to a legal entity consists, the relationship between the compensation of moral damage to a legal entity and a natural person associated with the latter's managerial or financial interests, or which has to it is another direct relation. The relevance of the researched issue is determined by the high importance of legal entities in the life of a person and society, the need to form a unified position regarding compensation for moral damage to legal entities to ensure effective protection of their non-property rights and improve national legislation.

The article analyzes judicial practice, namely focusing on case No. 910/10399/18, which was reviewed four times by the Supreme Court regarding the issue of compensation for moral damage to a legal entity. Based on this analysis, the following conclusions were drawn: the circumstances related to compensation for moral damage caused to a legal entity and its manager are subject to separate consideration, compensation, proof, research and evaluation; a natural person has the right to compensation for moral damage, which consists of mental suffering that arose in connection with the infliction of moral damage on a legal entity with which he is connected by management or financial interests, or has another direct relationship with it; moral damage caused to a legal entity is investigated without taking into account the mental suffering of its manager/other related person, because the phenomenon itself that caused such damage is subject to investigation. The article proposes to make changes to Part 2 of Art. 23 of the Civil Code of Ukraine, which provides for a list of phenomena that constitute moral damage for legal entities, as well as to establish the right of natural persons to compensation for moral damage caused by mental suffering that arose due to the infliction of moral damage on a legal entity with which such natural persons are related managerial or financial interests, or have any other direct relation to it.

Keywords: damage, moral damage, legal entity, individual, head of legal entity, compensation for moral damage, protection of violated rights, business reputation.

Вступ

З розвитку суспільства значення юридичних осіб у житті людей зростає: вони забезпечують робочі місця для найманих працівників та фінансове благополуччя своїм власникам, розвивають промисловість та економіку країни. Сьогодні юридичні особи мають майже усі права, притаманні фізичним особам, за виключенням тих, які за природою можуть належати лише останнім, у зв'язку з чим мають рівне з фізичними особами право захищати власні права та інтереси.

Немайнові права також входять до кола прав юридичної особи. Так, відповідно до частини 1 статті 94 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) юридична особа має право на недоторканність її ділової репутації, на таємницю кореспонденції, на інформацію та інші особисті немайнові права, які можуть їй належати [1]. Варто погодитися з думкою, що наявність у юридичних осіб немайнових прав впливає з визнання їх правосуб'єктності: вона вимагає закріплення за ними певних немайнових прав, які гарантують та підтверджують їх незалежність, до прикладу право на репутацію та право на ім'я [2, с. 1088].

Одним із способів захисту, що застосовується при порушенні немайнових прав юридичних осіб, є відшкодування моральної (немайнової) шкоди (п. 9 ч. 2 ст. 16 ЦК України).

Питання відшкодування моральної шкоди юридичній особі досліджується науковою спільнотою достатньо тривалий час. Дослідженню цих питань присвятили свою увагу М.З. Вовк, Л.В. Дергачова, А.Л. Лукашевич, С.О. Попова, О.М. Резнік та інші. Однак наукові розвідки на сьогодні не вичерпують аналізованої проблематики, яка

потребує нових досліджень для формування єдиної позиції, що сприятиме сталій судовій практиці. Адже на сьогодні відшкодування моральної шкоди юридичній особі передують тривалі судові процеси, що суперечить принципам процесуальної економії, ефективного, повного та швидкого захисту порушених прав.

Завдання статті полягає у визначенні проявів моральної шкоди, яка завдана юридичній особі, та розробці пропозицій щодо правового регулювання відшкодування моральної шкоди, завданої юридичним особам.

Результати

Стаття 23 ЦК України закріплює право особи на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав, не надаючи визначення поняттю «моральна шкода». Таке визначення було надано у постанові Пленуму Верховного Суду України №4 від 31 березня 1995 р. (далі – Постанова №4) «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», відповідно до якої під моральною шкодою розуміються втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб [3].

Частина 2 статті 23 ЦК України містить перелік явищ, у яких полягає моральна шкода, проте лише одне з них стосується юридичних осіб, а саме приниження ділової репутації. Верховний Суд у Постанові №4 надав ширший перелік таких явищ: «під немайновою шкодою, заподіяною юридичній особі, слід розуміти втрати немайнового характеру, що настали у зв'язку з приниженням її ділової репутації, посяганням на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошенням комерційної таємниці, а також вчиненням дій, спрямованих на зниження престижу чи піддрив довіри до її діяльності» [3]. Незважаючи на те, що даний перелік був наданий Верховним Судом ще у 1995 р., він не втратив актуальності сьогодні. Проте, зважаючи на швидкий розвиток суспільства та інституту інтелектуальної власності, доцільним видається розширити даний перелік, зазначивши, що моральна шкода може бути завдана юридичній особі й посяганням на інші об'єкти її інтелектуальної власності.

Європейський суд з прав людини, у свою чергу, до переліку явищ, через які у юридичної особи може виникати право на відшкодування моральної шкоди, відносить наступне: невизначеність керівників юридичної особи й акціонерів при управлінні та плануванні її діяльністю в результаті встановленого правопорушення; шкоду, завдану репутації юридичної особи та її торговельній марці; емоційний стан керівництва юридичної особи; фінансові наслідки порушення прав юридичної особи, що не піддаються точному підрахунку [4, с. 67].

Аналіз національного законодавства не дозволяє зробити висновок щодо того, що юридична особа може вимагати відшкодування моральної шкоди, обґрунтовуючи її емоційним станом керівництва. Серед науковців також відсутня єдина думка щодо цього питання, проте спостерігається прихильність до такої позиції.

Так, А.О. Лисюк та Д.Р. Нікіта зазначають, що відшкодування моральної шкоди юридичній особі «розглядається переважно в контексті моральної шкоди загалом, тобто поруч з заподіянням її фізичній особі» [5, с. 137-138]. У свою чергу, Л.В. Дергачова та О.М. Резнік стверджують, що для кваліфікації моральної шкоди, завданої юридичній особі, слід зважати на прямий зв'язок страждань чи переживань засновників та осіб, що здійснюють безпосереднє управління юридичною особою і діяльності суб'єкта господарювання, їх вплив на продуктивність праці, прибутковість підприємства, зниження його конкурентоспроможності, і як результат можливість настання несприятливих майнових наслідків для фізичних осіб, що приймають безпосередню участь у діяльності підприємства, порушення стабільності рівня їх доходів та ін. [6, с. 25-26].

Дійсно моральна шкода, завдана юридичній особі, здійснює негативний вплив на осіб, пов'язаних з юридичною особою управлінськими чи фінансовими інтересами, або осіб, які мають до неї інше безпосереднє відношення. Даний взаємозв'язок неможливо відкидати, адже як доцільно зазначають науковці «немайнова шкода, завдана діловій репутації юридичних осіб, може стати як результатом, так і передумовою моральних страждань засновника/ засновників, осіб, що здійснюють безпосереднє управління підприємством/ установою/ організацією чи є її працівниками» [6, с. 25-26].

Варто зауважити, що питання взаємозв'язку моральної шкоди, завданої юридичній особі та її керівництву має вагоме значення для формування єдиного підходу щодо відшкодування моральної шкоди юридичній особі та сталої судової практики, яка гарантуватиме ефективний захист немайнових прав юридичної особи.

Прикладом, який підкреслює проблемність даного питання, є справа за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «Віма» (далі – ТОВ «Віма») до Прокуратури Закарпатської області (далі - Прокуратура) та Державної казначейської служби України про стягнення 1 002 116,20 євро матеріальних збитків (реальні збитки та упущена вигода) та 1 000 000 грн. моральної шкоди [7], яка переглядалася судовими інстанціями чотири рази.

Так, ТОВ «Віма» було підприємством, що займалося виробництвом взуття та наданням інформаційних послуг. У травні 2007 р. було порушено кримінальну справу за фактом заволодіння службовими особами ТОВ «Віма» чужим майном в особливо великих розмірах за ознаками злочинів, тоді як у березні 2008 р. було порушено кримінальну справу щодо директора товариства. В рамках відкритих кримінальних проваджень було проведено обшуки в орендованих та належних ТОВ «Віма» на праві власності приміщеннях, за результатами яких було вилучено оригінали важливих для ведення підприємницької діяльності документів та обладнання для виробництва продукції загальною вартістю 73 090,00 євро, яке було визнане речовим доказом у кримінальній справі та передане на відповідне зберігання іншому товариству. У 2015 р. вищезазначені кримінальні провадження було закрито у зв'язку з не встановленням доказів для доведення винуватості та вичерпанням можливості їх отримання. Речові докази, в тому числі обладнання, підлягало поверненню ТОВ «Віма», проте повернення не було здійснене у зв'язку з відсутністю обладнання.

Розглядаючи позовні вимоги товариства щодо стягнення моральної шкоди, суди застосовували різні підходи щодо тлумачення взаємозв'язку моральної шкоди, завданої юридичній особі, з емоційним становищем її керівника, у зв'язку з чим приймали різні, навіть суперечливі один одному рішення.

Так при першому розгляді справи суди першої [7] та апеляційної інстанції [8], частково задовольняючи вимоги товариства про стягнення моральної шкоди, виходили з взаємозв'язку моральної шкоди, завданої директору ТОВ «Віма» особисто та юридичній особі. На обґрунтування своєї позиції суди зазначали, що «припинення ділової репутації юридичної особи, а також вчинення дій, спрямованих на підрив довіри до діяльності юридичної особи нерозривно пов'язано із звинуваченням її керівника, як посадової особи, в протиправній діяльності, внаслідок чого було зупинено господарську діяльність такої юридичної особи». Базуючись на такому взаємозв'язку, наявності судового рішення, яким задоволено вимоги директора ТОВ «Віма» про стягнення моральної шкоди, документальному підтвердженні втрати обладнання, що призвело до порушення інтересів ТОВ «Віма», зупинення його господарської діяльності, невиконання його зобов'язань перед контрагентами, їх втрату, що вказує на припинення ділової репутації товариства, суд першої інстанції дійшов висновку, а суд апеляційної інстанції погодився з тим, що в даному випадку розумним, справедливим і співрозмірним розміром моральної шкоди, яка підлягає стягненню на користь ТОВ

«Віма» є сума, що становить 10% від розміру моральної шкоди, стягнутої на користь директора товариства.

Варто зауважити, що визначення розміру моральної шкоди, що підлягає відшкодуванню товариству, у відсотковому співвідношенні до шкоди, що підлягає відшкодуванню керівнику такого товариства, немає жодного законодавчого підґрунтя, хоча являє собою достатньо цікаве питання. Взаємозв'язок юридичної особи та її керівника є очевидним, адже юридична особа є фікцією, яка існує завдяки своїм засновникам. Проте, як зазначив Верховний Суд, переглядаючи вищезазначені рішення та направляючи справу на новий розгляд, обставини цивільної справи щодо відшкодування моральної шкоди директору товариства, включаючи обґрунтування суми відшкодування, та аналізованої справи є суттєво різними, адже стосуються різних осіб та мають різний предмет доказування, зокрема «у цивільній справі не йшлося про ділову репутацію юридичної особи, під якою (репутацією) розуміється оцінка підприємницької, професійної чи іншої діяльності, яку здійснює така особа як учасник суспільних відносин» [9].

При новому (другому) розгляді справи суд першої інстанції, відхиляючи вимоги товариства, виходив з абсолютно протилежної позиції: «моральна шкода, завдана особисто директору ТОВ «Віма» у розмірі 387 150,00 грн. вже відшкодована йому, у зв'язку з чим відсутні будь-які матеріальні чи процесуальні підстави для задоволення вимоги товариства про компенсацію моральної шкоди у сумі 1 000 000,00 грн.» [10].

У даному випадку чітко простежується відсутність єдиної позиції щодо даного питання як у законодавстві так і серед суддів: при першому розгляді справи наявність взаємозв'язку юридичної особи та її керівника стало підставою для часткового задоволення вимоги юридичної особи про стягнення моральної шкоди, тоді як при другому розгляді даний взаємозв'язок став підставою для відмови у відшкодуванні – моральна шкода, яка відшкодована керівнику, вважається відшкодуванням моральної шкоди самій юридичній особі.

Крім того, суд першої інстанції зазначив, що директором ТОВ «Віма» належними та допустимими доказами не наведено будь-яких фактів того, що йому, як суб'єкту господарювання, було дійсно завдано моральну шкоду; не вказано, якими діями відповідача її, на думку позивача, було завдано; не надано розрахунку заявленої ним до стягнення суми моральної шкоди та не зазначено, з чого він виходив, заявляючи вимогу про стягнення саме 1 000 000,00 грн. Північний апеляційний господарський суд у своїй постанові від 18 лютого 2020 р. погодився з таким висновком суду першої інстанції [11].

Верховний Суд, переглядаючи аналізовані рішення, зазначив, що суди повинні були з'ясувати обставини та дослідити подані сторонами докази у даній справі, а не посилатись на обставини, встановлені у іншій справі щодо відшкодування моральної шкоди керівнику юридичної особи, та на те, що моральна шкода, яка завдана особисто керівнику у розмірі 387 150,00 грн. вже відшкодована, оскільки у вказаних справах моральна шкода заявлялась різними суб'єктами права, а саме юридичною особою та фізичною особою [12]. Тобто відшкодування моральної шкоди, завданої керівнику юридичної особи, як суб'єкту господарювання, та як фізичній особі, підлягає окремому відшкодуванню, дослідженню, оцінюванню та обґрунтуванню.

При третьому розгляді справи Господарський суд міста Києва відмовив у задоволенні вимоги про відшкодування моральної шкоди, а Північний апеляційний господарський суд погодився з таким рішенням.

Верховний Суд у Постанові від 01 червня 2022 р. по вказаній справі, знов передаючи її на новий розгляд, зазначив, що суди не надали належну правову оцінку наступним фактам, наданим юридичною особою:

- в процесі дев'ятирічного розслідування кримінальної справи, вилучення та втрати обладнання для виробництва взуття була знижена ділова репутація позивача, яка формувалася з 1999 р.;

- слідчим прокуратури, в процесі розслідування кримінальної справи, робилися запити до контрагентів позивача і органів з якими позивач контактував в процесі своєї діяльності: дані запити містили негативну інформацію про позивача і відповідно принижували його ділову репутацію.

Також Верховний Суд зауважив, що «судам належало з'ясувати питання наявності чи відсутності підстав для відшкодування моральної шкоди, завданої юридичній особі приниженням її ділової репутації», «оскільки моральна шкода є поняттям оціночним, суд мав виходити із засад «розумності, виваженості та справедливості» сам визначити розмір моральної шкоди, яка підлягає стягненню з відповідача» [13].

При четвертому розгляді справи Господарський суд міста Києва дійшов до висновку, що «внаслідок протиправних дій Прокуратури позивачу була спричинена моральна шкода у вигляді приниження його ділової репутації, розголошення комерційної таємниці, а також зниження престижу товариства» [14].

Суд відхилив доводи відповідачів щодо того, що моральна шкода вже була відшкодована керівнику та зазначив, що «моральна шкода, завдана незаконними рішеннями, діями та бездіяльністю органів досудового розслідування та прокуратури, була стягнута на користь директора як фізичної особи, а не на користь товариства, адже у цій справі суди досліджували порушення інтересів фізичної особи».

Суд першої інстанції задовольнив вимогу товариства про відшкодування моральної шкоди у розмірі 300 000,00 грн., зазначивши, що розмір відшкодування моральної шкоди не повинен призводити до збагачення позивача. При визначенні розміру компенсації моральної шкоди суд врахував наступне: характер самого порушення прав позивача (відкриття кримінального провадження, що має більш тяжкі наслідки, ніж притягнення до інших видів відповідальності (адміністративної, господарсько-правової, цивільної); вчинення такого порушення органами прокуратури; дев'ятирічне розслідування органами прокуратури кримінальної справи, значимість та тривалість негативних наслідків для господарської діяльності ТОВ "Віма"; наявність вимушених змін в діяльності товариства, що полягає в необхідності вжиття додаткових заходів для захисту своїх прав (звернення до правоохоронних органів, пошук доказів, звернення до суду, тощо); ступінь зниження престижу (позивач втратив нормальні ділові стосунки, довіру споживачів); визнання дій Прокуратури незаконними, що само по собі вже містить частину сатисфакції порушених прав позивача [14].

Верховний Суд зазначив, що у даному випадку суди попередніх інстанцій обґрунтовано задовольнили вимогу ТОВ "Віма" про стягнення моральної шкоди частково на суму 300 000,00 грн. [15].

Позиція Верховного Суду щодо розмежування відшкодування моральної шкоди, завданої юридичній особі, та її керівнику, вважається доцільною, адже керівник, як фізична особа переживає фізичні та психологічні страждання, тоді як юридична особа зазнає приниження ділової репутації. Дані обставини підлягають окремому доказуванню, дослідженню та оцінюванню, адже не можна звести до єдиного моральну шкоду, завдану фізичній особі фізичними та душевними стражданнями, що відобразилося на стані її здоров'я, та моральну шкоду, завдану юридичній особі приниженням її ділової репутації.

Так, фізична особа, яка пов'язана з юридичною особою, управлінськими чи фінансовими інтересами, або має до неї інше безпосереднє відношення має право на відшкодування моральної шкоди, яка полягає у душевних стражданнях, які виникли у зв'язку з завданням моральної шкоди такій юридичній особі. У даному випадку така фізична особа має право посилатися на обставини, пов'язані з моральною шкодою,

завданою юридичній особі. Тоді як юридична особа, при доказуванні завданої їй моральної шкоди не має права посилатися на душевні страждання свого керівника чи іншої фізичної особи, зазначеної вище, адже моральна шкода, завдана юридичній особі, полягає у приниженні її ділової репутації, посяганні на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку та інші об'єкти права інтелектуальної власності, що належать юридичній особі, розголошенні комерційної таємниці, вчиненні дій, спрямованих на зниження престижу чи підрив довіри до діяльності юридичної особи, саме ці обставини підлягають доказуванню.

Такий підхід щодо окремого відшкодування шкоди юридичній особі та її керівникові, забезпечує всебічний захист їх немайнових прав. Позиції судів при першому розгляді аналізованої вище справи щодо відшкодування юридичній особі моральної шкоди у відсотковому співвідношенні до розміру відшкодування моральної шкоди її керівнику, а також судів при другому розгляді - моральна шкода, яка відшкодована керівнику юридичної особи, вважається відшкодуванням і моральної шкоди, завданої юридичній особі, є такими, що обмежують як юридичну особу, так і її керівника у праві на відшкодування моральної шкоди.

Висновки

Отже, до переліку проявів, у яких полягає моральна шкода, завдана юридичній особі, вважається за доцільне відносити наступне: приниження ділової репутації юридичної особи, посяганні на її фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, інший об'єкт інтелектуальної власності, що належать юридичній особі, розголошення її комерційної таємниці, вчинення дій, спрямованих на зниження престижу чи підриву довіри до діяльності юридичної особи.

Поряд з цим варто зазначити, що фізична особа має право на відшкодування моральної шкоди, яка полягає у душевних стражданнях, які виникли у зв'язку з завданням моральної шкоди юридичній особі, з якою вона пов'язані управлінськими чи фінансовими інтересами, або має до неї інше безпосереднє відношення. Така фізична особа має право посилатися на обставини, пов'язані з моральною шкодою, завданою юридичній особі при доказуванні власних душевних страждань. У свою чергу, моральна шкода, завдана юридичній особі, досліджується без врахування душевних страждань її керівника/іншої пов'язаної особи, адже дослідженню підлягає саме явище, яке завдало такої шкоди. Так, обставини, пов'язані з відшкодуванням моральної шкоди, завданої юридичній особі та її керівнику підлягають окремому розгляду, відшкодуванню, доказуванню, дослідженню та оцінюванню.

Для формування сталої судової практики, удосконалення національного законодавства, забезпечення відшкодування моральної шкоди як юридичній особі так і пов'язаним з нею фізичним особам вважається за доцільне внести зміни до частини 2 статті 23 ЦК України та викласти її в наступній редакції:

«2. Моральна шкода полягає:

- для фізичних осіб:

1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;

3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна, та/або завданням моральної шкоди юридичній особі з якою вона пов'язана управлінськими чи фінансовими інтересами, або має інше безпосереднє відношення до неї.

4) у приниженні честі, гідності, ділової репутації фізичної особи.

- для юридичної особи:

- 1) у приниженні її ділової репутації;
- 2) у посяганні на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку та інші об'єкти права інтелектуальної власності, що належать юридичній особі;
- 3) у розголошенні комерційної таємниці;
- 4) у вчиненні дій, спрямованих на зниження престижу чи підрив довіри до діяльності юридичної особи».

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року №435- IV. *Офіційний вісник України*. 2003 р. №11. Ст. 7.
2. Dr. HassanDakelAbdRadhi. MORAL DAMAGE COMPENSATION TO THE LEGAL PERSON. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt / Egyptology*. 2020. №17(7). р. 11063-11091. URL: <http://surl.li/qqjtz>.
3. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Постанова Верховного Суду України №4 від 31 березня 1995 р. URL: <http://surl.li/umbh>.
4. Особливості застосування рішень Європейського суду з прав людини при розгляді цивільних справ : навч. посібник / У. Б. Андрусів, О. Б. ВербаСидор, Ю. В. Верхола та ін. Львів : ЛьвДУВС, 2019. 404 с.
5. Лисюк А.О., Нікіта Д.Р. Особливості заподіяння моральної шкоди юридичній особі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №12. Ст. 137-139.
6. Резнік О.М., Дергачова Л.В. Особливості поняття «моральної шкоди» щодо юридичних осіб. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. №2. Ст. 24-26.
7. Рішення Господарського суду міста Києва від 05 лютого 2019 р. у справі № 910/10399/18. *Аналітично-правова система ZakonOnline*. URL: <http://surl.li/qidpw>.
8. Постанова апеляційного господарського суду від 13 травня 2019 р. у справі №910/10399/18. *Аналітично-правова система ZakonOnline*. URL: <http://surl.li/qqjpd>.
9. Постанова Верховного Суду від 03 вересня 2019 року у справі 910/10399/18. *Аналітично-правова система ZakonOnline*. URL: <http://surl.li/qqjppj>.
10. Рішення Господарського суду міста Києва від 18 грудня 2019 року у справі №910/10399/18. *Аналітично-правова система ZakonOnline*. URL: <http://surl.li/qqjprv>.
11. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 18 лютого 2020 року у справі № 910/10399/18. *Аналітично-правова система ZakonOnline*. URL: <http://surl.li/qqjqde>.
12. Постанова Верховного Суду від 23 червня 2020 року у справі № 910/10399/18. *Аналітично-правова система ZakonOnline*. URL: <http://surl.li/qqjqqs>.
13. Постанова Верховного Суду від 01 червня 2022 року у справі №910/10399/18. *Аналітично-правова система ZakonOnline*. URL: <http://surl.li/qqjrn>.
14. Рішення Господарського суду міста Києва від 12 січня 2023 року у справі №910/10399/18 *Аналітично-правова система ZakonOnline*. URL: <http://surl.li/qactr>.